

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН Ч.АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ**

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

**Б.ЕЛЬЦИН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ-РОССИЯ СЛАВЯН
УНИВЕРСИТЕТИ**

Д10.17.547 диссертациялык кенеш

Кол жазма укугунда

УДК: 801.316.1+(809.434.1:8020)(045/046)

БАЗАРБАЕВА ГУЛБАРЧЫН ДОЛОНБАЕВНА

**КЫРГЫЗ ЖАНА АНГЛИС ТИЛДЕРИНДЕГИ НЕОЛОГИЗМДЕР
(публицистикалык материалдардын негизинде)**

10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими
адистиги боюнча

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2017

Диссертациялык иш Н.Исанов атындагы Кыргыз мамлекеттик курулуш,
транспорт жана архитектура университетинин Компьютердик лингвистика
жана маданий аралык байланыш кафедрасында аткарылды

Илимий жетекчи:	филология илимдеринин доктору, профессор Токтоналиев Курманбек Токтогулович
Расмий аппоненттер:	филология илимдеринин доктору, профессор Караева Зина филология илимдеринин кандидаты, Жумабекова Назгул Мыктыбековна
Жетектөөчү мекеме:	К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университети, дареги: 720044, Бишкек шаары, Тынчтык проспектиси, 27.

Диссертациялык иш 2018–жылдын 12-январында саат 14-00 Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы тил жана адабият институту, Ош мамлекеттик университети жана Б.Ельцин атындагы Кыргыз – Россия Славян университетине караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д10.17.547 (<http://aytmatovilim.tk>) диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: 720071, Бишкек ш., Чүй проспектиси, 265-а

Диссертациялык иш менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Борбордук илимий китепканасынан (720071, Бишкек шаары, Чүй проспектиси, 265а), Ош мамлекеттик университетинин (723500, Ош шаары, Ленин көчөсү, 331) жана Б.Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин (720000, Бишкек шаары, Киев көчөсү, 44) илимий китепканаларынан таанышууга болот.

Автореферат 2017 жылдын 11-декабрда жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин кандидаты

Конурбаева Р.Э.

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманын актуалдуулугу. XX кылымдын аягында, тактап айтканда, 1990-жылдардан тарта дүйнөлүк коомдук системада зор өзгөрүүлөр болду. Дүйнөлүк карым-катнаш жаңы багытта өнүгө баштады. Үчүнчү-илимий-техникалык (өндүрүштүк) революцияга алып келген илим менен техниканын болуп көрбөгөндөй темп менен өнүгүшү, жалпы коммуникация каражаттарынын ыкчам өсүшү, экономикалык-чарбалык байланыштардын күчөшү, коомдогу жашоонун эбегейсиз тез өнүгүшү бир тилден экинчи тилге сөздөрдүн өздөштүрүлүшүнө кеңири шарт түзүп, көптөгөн сандагы жаңы сөздөрдүн, жаңы маанилердин пайда болушуна, башкача айтканда, “неологиялык жарылууга” алып келди.

Кыргыз тилине кирген жаңы сөздөрдүн семантикалык маанисин изилдөө, ошондой эле алардын кыргыз жана англис тилдеринде пайда болуу жолдорун, ыктарын аныктоо – тилдик лексика бөлүгүнүн актуалдуу маселелердин бири болуп саналат. Кыргыз тил таануу илиминде тилдеги неологизмдерди изилдөө иштери кандайдыр бир деңгээлде жүргүзүлүп келди. Англис тилинде да неологизмдер боюнча жазылган илимий эмгектер арбын. Бирок гентикалык жактан тектеш эмес тил болгон кыргыз жана англис тилдериндеги неологизмдердин лексика-грамматикалык табиятын, семантикалык маанисин, келип кирүү жолдорун, пайда болуу себептерин изилдеген салыштырма пландагы илимий эмгек жок.

Демек, “неологиялык жарылуу” доорунда англис жана кыргыз тилдериндеги неологизмдерди салыштырып изилдөө жалаң эле кыргыз лингвистикасы үчүн эмес, жалпы тил билими үчүн да актуалдуу маселелерден болуп саналат.

Изилдөөнүн объектиси болуп кыргыз жана англис тилдерине кирген жаңы сөздөр болуп саналат.

Изилдөөнүн предмети – кыргыз жана англис тилдериндеги үчүнчү илимий-техникалык (өндүрүштүк) революциянын таасиринен пайда болгон публицистикадагы неологизмдер.

Диссертациялык иштин темасы илимий изилдөө иштери менен байланышы. Иш жеке демилге менен аткарылды.

Изилдөөнүн максаты “неологиялык жарылууга” алып келген үчүнчү илимий-техникалык (өндүрүштүк) революциянын таасиринен пайда болгон англис жана кыргыз тилдериндеги публицистикалык неологизмдердин лингвистикалык негиздерине мүнөздөмө берүү менен аларды салыштыруу аркылуу жалпылыктарын жана бөтөнчөлүктөрүн аныктоо болуп саналат.

Аталган максатты ишке ашыруу үчүн төмөнкүдөй милдеттер коюлду:

- тил илиминдеги неологизмдердин теориялык негиздерин, алардын пайда болуу себептерин, ошондой эле жасалуу жолдорун аныктоо;
- лингвистикалык изилдөөлөргө таянып неологизм түшүнүгүнө аныктама берүү; неологизмдерди, окказионализмдерди жана жеке авторлор колдонгон лексикалык бирдиктерди бөлүп көрсөтүү;

- салыштырылып жаткан тилдердеги ички жана сырткы булактардын эсебинен пайда болгон неологизмдерди аныктоо;

- семантикалык жана формалдык көрсөткүчтөр боюнча неологизмдеги системалык байланыштарды бөлүп көрсөтүү;

- кыргыз жана англис тилдериндеги публицистикалык неологизмдерди топтоп, системалаштырып жана классификациялап чыгуу;

- эки тилдеги гезиттик тексттердеги жаңы лексиканын прагматикалык абалындагы окшоштук жана айырмачылыгын мүнөздөп берүү;

- неологизмдердин жана кыскартылган сөздөрдүн электрондук базасын жана түшүндүрмө сөздүгүн түзүү.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Диссертациялык иште:

- үчүнчү илимий-техникалык (өндүрүштүк) революциянын таасиринен кыргыз жана англис тилдеринде пайда болгон неологизмдерге биринчи жолу лингвистикалык иликтөө жүргүзүлдү;

- кыргыз жана англис тилдеринде «неологизм» түшүнүгүнө бирдей аныктама иштелип чыкты, эки тилдеги жаңы сөздөрдү неологизм катары каралышына критерийлер көрсөтүлдү жана неологизм, окказионализм, жеке авторлор колдонгон лексикалык бирдиктерин жактоо критерийлери такталды;

- кыргыз тилине англис тилинен кирген публицистикалык неологизмдерге лингвистикалык жактан изилдөө жүргүзүлүп, алар англис тилиндеги неологизмдер менен лексика-семантикалык, тематикалык жактан салыштырылып классификацияланды;

- неологизмдерди жасоодо абдан көп колдонгон (өнүмдүү) ыкма аныкталды, публицистикалык текстте жаңы сөздөрдү колдонууда прагмалингвистика позициясында ар башка функционалдык стилде тектеш эмес тилдердин мисалында окшоштугу жана айырмачылыгы анализге алынды;

- алгачкы жолу Корпустук лингвистиканын негизинде неологизмдердин жана кыскартылган жаңы сөздөрдүн, жаңы сөз тизмектеринин, жаңы маанилердин электрондук базасы түзүлүп, неологизмдер жана кыскартылган сөздөр боюнча “Электрондук түшүндүрмө неологиялык сөздүк” маалыматтык-издөө системасы иштелип чыкты. Ал программа Кыргыз Республикасынын мамлекеттик патент кызматынын №408 күбөлүгүн алып, Кыргыз мамлекетинин Президентине караштуу мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссиясынын алдында атайын түзүлгөн эксперттик комиссиянын чечиминин негизинде mamtil.kg сайтына коюлуп, ишке киргизилди.

Изилдөөнүн илимий-теориялык мааниси. Кыргыз жана англис тилдериндеги неологизмдерди изилдөөнүн илимий-теориялык мааниси зор. Изилдөөнүн теориялык баалуулугу болуп азыркы кыргыз жана англис тилдеринде неологизмдердин пайда болуу шартын ачып, илимий деңгээлде көрсөтүү, тилдин өнүгүү, өзгөрүү тенденциясын аныктоодо мүмкүн болгон функционалдык өзгөчөлүгүн анализге алуу, тектеш эмес тилдердеги жаңы сөздөрдү – неологизмдерди теориялык анализге алуу жана регистрация кылуу болуп саналат. Окумуштуулардын пикири боюнча неологизмдер тилдин

лексикасына кириши менен системанын ичинде синонимикалык тизмекти кайтадан бөлүштүрүү, лексика-семантикалык жана стилистикалык топту кайта өзгөртүү процессин жаратат. Диссертациялык иште алынган жыйынтыктар, жоболор жана натыйжалар кыргыз жана англис тилдери боюнча жазылган окуу китептерине, окуу куралдарына, ошондой эле тилдин лексикология бөлүмү боюнча жазылган илимий иштерге, лекцияларга, дипломдук иштерге теориялык жактан өбөлгө боло алат.

Изилдөөнүн практикалык мааниси. Иштин натыйжалары англис тилиндеги лексикология, стилистика, тилдин тарыхы, тилдин нормасы ж.б. сабактардын жумушчу пландарын түзүүдө практикалык жана теориялык негиз болуп бере алат. Аларды кыргыз жана англис тилдерин салыштырып изилдеген лексикология боюнча теориялык жана практикалык эмгектерде колдонсо болот. Ошондой эле изилдөөнүн практикалык баалуулугу диссертациядагы жоболор жана жыйынтыктар кийинки изилдөөлөргө өбөлгө болуусу, неологизмдердин, сөз жасоо типтерин, ошондой эле жаңы сөздөрдүн семантикалык функцияларын пайда болуу жолдорун белгилөөдө пайдаланылат. Диссертациялык иштин материалдары кыргыз жана англис тилдериндеги лексикография боюнча жазылган эмгектерге да өз салымын кошмокчу. Жаңы сөздөрдүн сөздүктөрүн түзүүдө, машиналык котормолор жана иш кагаздарын автоматташтыруу үчүн түзүлгөн программаларга да колдонууга мүмкүн.

Изилдөөнүн методдору. Изилдөөдө салыштырма-типологиялык, жалпылама, сыпаттама, компоненттик-семантикалык, статистикалык методдор пайдаланылды жана салыштырма анализ жүргүзүлдү. Иштин башталышында байкоо, топтоо, системалаштыруу, классификациялоо, интерпретациялоо сыяктуу эмпирикалык ыкмалар колдонулду.

Коргоого сунуш кылынган жоболор.

1. Илимий-техникалык (өндүрүштүк) революция коомдун жалпы өнүгүшүнө, аны менен катар тилде неологизмдердин эң көп жаралышына алып келет. Ал бардык тилдерде көптөгөн сандагы жаңы түшүнүктөрдү жана жаңы маанилерди пайда кылат, башкача айтканда, «неологиялык жарылууга» алып келет. Тилдин лексикасында пайда болгон түшүнүктөрдү туюнтуу үчүн жаңы сөздөр, жаңы сөз тизмектери жана жаңы сөз маанилери пайда болот.

2. Неологизмдердин жаралышы, кабыл алынышы тектеш жана тектеш эмес тилдердин ички, тышкы мыйзамдарына баш ийет. Кыргыз жана англис тилдеринде жаңы сөздөрдүн жасалышы да жалпы жана бөтөнчө сапаттарга ээ.

3. Кыргыз жана англис тилдеринин публицистикалык тексттеринин прагматикалык маанилеринде окшош жана айырмачылыктар бар. Кыргыз публицистикалык стили, анын ичинде гезиттик тексттердин мазмуну лексикалык составы англис тилинин жана анын америка вариантынын таасири менен толукталып турат. Англис тилинин публицистикалык тексттеринин прагматикасында адресант-автор окурман менен баарлашканда ортодогу аралыкты сактап турат, ал эми кыргыз публицисти дайыма өз текстинин адресатына жакыныраак болууга умтулат, б.а. аны менен жакындашып расмий эмес мамиле кылууга аракет кылат. Гезит тексттеринде жаңы сөздөрдү колдонуу

текстке экспрессия, эмоциялык боёкчо, расмий эмес, жайынча маанай кошууга мүмкүндүк берет, бул адресатты адресаты менен өз ара мамилени улантууга кызыктырат.

4. Корпустук лингвистиканын негизинде түзүлгөн неологизмдердин жана кыскартылган жаңы сөздөрдүн электрондук базасы, неологизмдер жана кыскартылган сөздөр боюнча иштелип чыккан “Электрондук түшүндүрмө неологиялык сөздүк” маалыматтык-издөө системасы неологизмдерди өз убагында каттоо менен алардын таралышына, калыптанышына жана негизги сөздүккө киришине өбөлгө болот, ошондой эле кыргыз лексикографиясынын жана компьютердик лингвистиканын өнүгүшүнө өз салымын кошо алат.

Изилдөөчүнүн жеке салымы. Негизги тыянактар, жоболор, сунуштар жана корутундулар автор тарабынан конкреттүү мисалдар аркылуу аргументтелди. Кыргыз тилине англис тилинен кирген неологизмдерге лингвистикалык жактан изилдөө жүргүзүлүп, алар англис тилиндеги неологизмдер менен лексика-семантикалык, тематикалык жактан салыштырылып, илимий негизде аныкталып берилиши - диссертанттын кыргыз жана англис тил илимдерине кошкон жеке салымы болуп саналат.

Иштин апробациясы. Илимий иш Н.Исанов атындагы КМКТАУнун КЛЖМК жана Чет тилдер кафедрасынын кеңейтилген отурумунда жана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Кыргыз тил илими бөлүмүндө талкууланып, коргоого сунуш кылынды. Темага байланыштуу маселелер боюнча жогорку окуу жайларда өткөрүлгөн эл аралык жана республикалык илимий-практикалык конференцияларда жана Россиянын эл аралык илимий-практикалык конференцияларында баяндамалар жасалды (Новосибирск, Тамбов 2016 ж.).

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын илимий басылмаларда жарыяланышы. Жогорку импакт-фактору менен РИНЦ системалары аркылуу индекстелүүчү чет өлкөлүк илимий басылмаларда 2 илимий макала, Кыргыз Республикасынын ЖАК тарабынан сунуш кылынган РИНЦ системалары аркылуу индекстелүүчү илимий басылмаларда 6 макала жарык көрдү. Мындан тышкары мезгилдүү басма сөздөрдө колдонулуп жаткан жаңы сөздөрдүн, жаңы маанилердин электрондук базасы түзүлүп, неологизмдер жана кыскартылган сөздөр боюнча “Электрондук түшүндүрмө неологиялык сөздүк” маалыматтык-издөө системасы иштелип чыкты.

Изилдөөнүн түзүлүшү. Иш киришүүдөн, үч баптан, корутундудан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен жана тиркемелерден турат. Иштин көлөмү - 166 бет.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө иштин жалпы мүнөздөмөсү, теманын актуалдуулугу, изилдөөнүн объект-предмети, жана максат-милдеттери, изилдөө ык-амалдары, илимий жаңылыгы, коргоого коюлуучу жоболор, илимий- теориялык жана илимий-практикалык мааниси, иштин апробацияланышы жөнүндө маалыматтар берилди.

Диссертациялык иштин 1-бабы “Кыргыз жана англис тилдериндеги лексиканын изилдениши” деп аталып, изилдөөнүн актуалдуу маселелери, азыркы лингвистикада неологизмдин маани-маңызы, неологизмдердин кыргыз жана англис тилдеринде изилдениши өндүү маселелер каралды. Өзгөчө көңүл публицистика жанрындагы жаңы сөздөргө басым жасалды.

1.1. Изилдөөнүн теориялык негизи. Бул параграфта «жаңы сөз», «неологизм», «жаңыдан жасалып пайда болгон сөздөр» деген түшүнүктөргө так аныктама берилди. Ушул кезге чейин неологизмдин лингвистикалык табияты жөнүндө окумуштуулар арасында бирдиктүү пикир жок. Айрым лексикологдор коомдо пайда болгон жаңы түшүнүктөрдү, нерселерди атоонун негизинде жаралган сөздөрдү неологизм катары эсептешсе, кээ бирлери неологизмдердин негизги белгиси катары алардын пассивдүү лексикага айлангандыгын айтышат. Үчүнчү топтогу окумуштуулар неологизм деген түшүнүктү тилдин өнүгүшүнүн синхрондук абалын гана эмес, диахрондук абалына байланыштырып кароо керектигин да баса белгилешет.

Азыркы учурда көпчүлүк өнүккөн тилдер жана өнүгүү жолуна түшкөн тилдер «неологиялык жарылуу» тенденциясына туш болуп, илим менен техниканын тез өнүгүшү тилдин лексикалык катмарына зор таасирин тийгизүүдө. Өзгөчө илим жана техника прогрессинин дүркүрөп өсүшү менен көптөгөн неологизмдер илимий-техникалык тилде пайда болду. Натыйжасында кыргыз жана англис тилдеринин да лексикалык курамы жаңы сөздөр менен толукталып жатат. Ошондуктан акыркы он жылдагы лингвистикалык анализдин объектиси катары кыргыз жана англис тилдериндеги публицистикалык жанрдагы жаңы сөздөрдү салыштырып изилдөө өтө актуалдуу.

Мындан сырткары төмөнкү маселелер да олуттуу болуп саналат:

- жаңы кабыл алынган сөздөрдү неологизмге таандык кылуу, башкача айтканда, тилдеги неологизм деп эсептелген сөз сөздүккө кирүүгө чейин канча мезгилди талап кылат;
- лексикалык бирдикти жана неологизмди окказионализм менен автордук колдонуунун ортосундагы байланышты чектеп бөлүү жана аныктоо зарылдыгы келип чыгат;
- неологизм катары белгилөөдө сөздүктөгү сөз курамына өзгөчө белгилерди коюу зарылдыгы, анткени азыркы колдонулуп жаткан система социалдык дифференциацияны эсепке албагандыгына байланыштуу өтө эле ыңгайсыз болуп саналат;
- неологизмдердин стилистикалык мүнөздөгү так эместиги, алардын сленгдик бирдиктери, кесиптик жана башка пласттагы лексикага киргизүү учурунда жаралган талаш маселелер келип чыгат.

Биздин пикирибиз боюнча **неологизм – адамдардын коомдук-саясий турмушундагы тарыхый маанилүү окуяларды, жаңы түшүнүктөрдү, нерселерди атоо үчүн колдонулган лексикалык бирдик.**

Тилди жараткан жана анын ээси болгон элдин коомдук-саясий турмушундагы маанилүү тарыхый окуялар менен чектелген белгилүү бир

мезгилде пайда болгон тилдеги жаңы сөздөр, сөз тизмектери жана жаңы маанилер неологизмдер деп аталат.

1.2. Азыркы лингвистикада неологизмдин маани-маңызы. Неологизм термини, азыркы тил таануу илиминде, биз жогоруда сөз кылгандай, жаңы термин эмес, ошондой болсо да, ушу кезге чейин бир жактуу каралып, толук аныктамасы жок. Орус лексикология жана лексикографиясына чоң салымын кошкон Н.З. Котелованын пикири боюнча мындай кубулуштун маани-маңызын ача турган бир нече лингвистикалык теориялар бар. Шарттуу түрдө аларды «стилистикалык», «психолингвистикалык», «лексикографиялык», «структуралык», «конкреттүү-тарыхый» деп атап койсо болот.

Неологизмдердин стилистикалык теориясына ылайык мындай неологизмдерге жаңы эффект бере турган стилистикалык маркировкаланган сөздөр, сөздөрдүн маанилери же фразеологизмдер да кирет.

Психолингвистикалык теорияда неологизмдин субъективдүү абалына жана жеке жаңычылдыгына басым коюшат. Ошондуктан алардын айтуусу боюнча күндөлүк турмушка ылайык архаизмдер да жаңы сөз катары кабыл алышы мүмкүн. Ал эми 1990 – жылдардан кийин кыргыз тилинде мындай сөздөр термин жаратууда өзгөчө көп колдонула баштады жана ал жаңы сөздөр (терминдер) жалпыга маалымдоо каражаттарында да арбын колдонула баштады: *саркеч (мода), оюн-шок (аттракцион), жарнама (афиша), көрмө жай (видео салон), сереп (обзор), төлөмө (отчисление), сүйүм (хобби), жансакчы (телохранитель), уңгу баян (тезисы)* ж.б. Демек жаңы сөз болуш үчүн угуучу же коллектив психологиялык жактан кабыл алууга тийиш.

Лексикографиялык теорияны жактоочулар азыркы учурдагы сөздүктөрдө кезикпеген, белгиленбеген сөздөрдү неологизм деп аташат. Мындай көз караш, негизинен батыш неологиясында басымдуулук кылат. К.Барнхарттын англис тилиндеги неологизм сөздүгүнүн негизги концепциясында так ушул ой айтылат, мындай теорияны француз лексикографтары да карманышат.

Денотативдик теория неологизмдин эң кеңири тараган теорияларынын бири болуп эсептелет. В.А. Козыреванын жана В.Д. Черняктын «Русская лексикография» (2004), деген эмгегинде, «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздөгөндө» (2015), «Кыргызча-өзбекче сөздүктө» (2015), «Кыргызча-дунганча сөздүктө» (2015), «Кыргызча-англисче сөздүктө» (2015) ж.б.у.с. эмгектерде денотативдик теория колдонулган.

Неологизмдердин эң көп тобуна жаңы реалияны жана түшүнүктү белгилеген сөздөр кирет. Кыргыз тилинде жаңы кубулушту жана түшүнүктү билдирген көптөгөн сөздөрдү, туруктуу сөз айкаштарды жаратууга коомдук өзгөрүү өбөлгө болду: *премьер-министр, вице –премьер-министр, президент, саммит, мэр, акция, акционер, брокер, имидж, шоу-концерт, сериал, кикбоксинг, бизнес, волонтер, фермер, офис, бартер, холдинг- компания* ж.б.

Структуралык теория. Бул теорияны жактоочулар бүт бойдон структуралык, формалдык жаңычылдыкка ээ болгон сөздөрдү неологизм боло алат деп эсептешет. Алар туунду сөздөрдү, тактап айтканда, тыбыштардын айкалышынан жаралган жасалма сөздөрдү неологизм катары кабыл алышат:

неон, лилипут, бокр, куздра, гуолла, рокоо, фелибр ж.б. Мындай сөздөр кыргыз тилинде да, англис тилинде да жолугат.

1.3. Неологизмдердин кыргыз жана англис тилдеринде изилдениши. Кыргыз тил илиминде тилдин лексикасындагы неология маселесин алгачкылардан болуп атайын изилдеген окумуштуу Ж.Мамытов болуп саналат. Ж.Мамытов алгачкы жолу кыргыз тилине Совет доорунда кирген жаңы сөздөрдү лингвистикалык жактан анализге алып, жасалуу жолдорун изилдеген. Ж.Мамытовдун пикири боюнча неологизмдер тилге кирген жаңы сөз, же маани эмес, ал ички жана тышкы булак аркылуу тилдердин лексикалык курамына кирген жаңы лексика болуп эсептелет. Кыргыз тилиндеги неологизм маселесине академик Б.О.Орузбаева, профессор Т.К.Ахматов, доцент Ж.Мукамбаев, профессор С.Өмүралиева, доценттер А.Шаршенбаев, Анапияева А. ж.б. окумуштуулар дагы өз аныктамаларын берип келишкен.

Англис тили орто кылымдагы Ренессанс дооруна салыштырмалуу өздөштүрүлгөн сөздөр аркылуу тилин азыраак байытып келишкен. Азыр бул тил, «кабыл алган» тилден «берген» тилге айланып бара жатат. Мунун себеби XX кылымда тилге берген *Lingua franca* (байланыш тили) статусуна толук байланыштуу болуш керек. Бул биринчиден. Экинчиден, англис тили дүйнөлүк экономикалык, соода-сатыктын, жаңы илимий ачылыштардын тилине айланып, дээрлик бардык маалымат англис тили аркылуу берилиши – «берген тилдин» өзөгүн түзөт. Акыркы жылдарда Африкалык жана азиялык, өзгөчө япон тилдеринен жаңы сөз өздөштүрүү иши жаңы тенденцияга айланып баратат.

Жаңы сөздөрдү өздөштүрүүнүн негизги булагы төмөнкүлөр:

- маданият: **cinematheque, discotheque, anti-roman** (француз тилинен);
- коомдук-саясий жашоо: **ayatollah** (араб тилинен); Иранда ислам сектасынын диний башчысы **Shule** (Иран бийлигин түшүрүп, аятолла Хомейни келген 1979 жылдын январь айынан баштап бул сөз кенен колдонула баштаган);
- күнүмдүк жашоо (суусундук, тамак, спорт, кийим-кече): **petitdejeuner** (фр.) анча чоң эмес эртең мененки тамак;
- илимий-техникалык: **biogeocoenose** (орус тилинен) экологиялык система.

Жаңы өздөштүрүлгөн лексиканын ичинен ассимиляцияланган бирдик катары эң көп колдонулган сөздөр болуп варваризмди кошсо болот. Мисалы, **doicevita** (италия тилинен) жашоо; **lunokhod** (орус тилинен) айда жүрүү; **gonzo** (италия тилинен) жапайы, жинди. Буга ксенизм (булак-өлкөнүн өзгөчөлүгүн чагылдырган өздөштүрүлгөн бирдик) жакын: **gyro** (греция тилинен) бутерброддун бир түрү (кичинекей нанга куурулган жука катмары); **zazen** (япон тилинен) дзен-буддизмде колдонгон медитация; **kungfu** (кытай тилинен) кунг-фу күрөшү ж.б.

Азыркы англис тилинде ассимиляцияланган өздөштүрүлгөн сөздөр анча көп эмес. Булар көбүнчө идиш тилинен өздөштүрүлгөн сөздөр болуп саналат, мисалы, **nudzh** же **nudge** (америкалык сленг) асан кайгылануу; идиш тилинен комбинацияланып өздөштүрүлгөн **nudyen** орус тилинен «нудный». Бул сөз англис тилинин таасири аркылуу ассимиляцияга учураган **tonudge** түртүү деген маанини билдирет.

Бардык өздөштүрүлгөн сөздөрдүн ичинен «сленг» деп белгиленген жаңы сөз оозеки сүйлөшүүдө көбүрөөк кездешет. Мисалы, *yenta* ушакчы *zofitig* жагымдуу толук (эркектер аялдарга карата айтылат); *glitch* дефект, (60-жылдары космос сленгине кирип калган. Ал эми өткөн кылымдын 70-80-жылдары компьютер боюнча адистер капысынан программа бузулган учурда колдонушкан). Өзгөчө белгилеп кетүүчү жагдай идиш тилинен сленгдик өздөштүрүлгөн сөздөр болуп *toshlep (schlep)* «сүйрө, сүйрөлүү» болуп саналат: *I'd have to shieep around to the office.*

Clerk: Shall I have the sejaras of marmalade shipped air express? Customer: I don't mind carrying them; I'm from the Bronx. Clerk: I understand. Madam, but still-why shlep?

Мында англис сөздүгүндөгү герман лексикасынын пропорциясы орто кылымдагыдай нукура англис бирдигинин ордуна колдонулбаганы көрүнүп турат. Бул жеке өздөштүрүлгөн сөздөр менен эле сөздүк корду толтуруу гана эмес, анын процессинде лексикалык бирдигинин стилдик боекчосу, ички структурасы, омонимикалык байланышы калыптанып, өзгөрөт. Ошондой эле өздөштүрүү процесси лексикалык бирдиктин варианттуулугуна шарт түзөт.

Иштин 2-бабы “Кыргыз жана англис тилдеринде неологизмдерди жаратуудагы тилдик каражаттар” деп аталып, мында неологизмдердин теориялык маселелери менен катар неологизмдердин жаралуу себептерин ачып көрсөтүү, сөздүн маани мазмууну жана жаңы маанинин пайда болушу, ошондой эле кыргыз жана англис тилдеринде сөздүн көп маанисинин жасалышы жана семантикалык неологизмдердин пайда болушу изилденди. Ошону менен катар неологизмдердин классификациясы жана лексикографиялык белгиси, жаңы сөздөр жана аларды лексикографиялык жактан белгилөө, жаңы сөздөр сөздүгүндө неологизмдерди жазуу принциптери, жаңы лексиканы лексикологиянын функционалдуу аспектисинде изилдөө өндүү маселелер иликтенди.

2.1. Неологизмдердин жаралуу себептери катары XX кылымдын 90-жылдарынан баштап жана XXI кылымдын башында кыргыз тилинде жаңы сөздөрдүн жаралышына төмөнкүдөй факторлор себеп болду: *Илим жана техниканын өнүгүшү; Рынок экономикасына байланыштуу неологизмдер; Маданий байланыштар аркылуу пайда болгон неологизмдер; Билим берүүгө байланышкан неологизмдердин жаралышы; Саясий, социалдык жана кызмат абалын билдирген неологизмдер.*

Сөз үчүн маани өзгөчө орунда турат, ошондуктан ал лексикалык жана грамматикалык болуп экиге бөлүнөт. Сөздүн лексикалык мааниси – бул биздин аң-сезимибиздеги предмет менен кубулуштун чындыгын тикеден-тике чагылдыруучу элемент.

Тилде жаңыдан жасалып пайда болгон сөздөр абсолюттук жана салыштырмалуу болуп экиге бөлүнөт.

2.2. Ички булактын эсебинен жаралган неологизмдер. Кыргыз тилиндеги жаңы сөздөрдүн пайда болушу, жалаң эле тышкы булактардын эсебинен эмес, ички булактын эсебинен да байый баштады.

Совет мезгилинде кыргыз тилинде историзмге кирип калган төмөнкү топтогу сөздөр кайрадан жаңы мааниде колдонула баштады:

1. Ар кандай титулдарда, чиндерди туюндурган историзмдер: *чоро, зардал, саркер, жайсан, нойон* ж.б.

2. Коомдук түзүлүшкө байланыштуу ар кандай түшүнүктөрдү билдирген историзмдер: *бакшы, бүбү, жайчы, күң, токол, кул, батрак, жезит* ж.б.

3. Бийлик жүргүзүүгө байланышкан историзмдер: *он башы, жүз башы, миң башы, кошуун, нөкөр* ж.б.

4. Улуттук оюндарга байланыштуу историзмдер: *акыйнек, ит тартыш, сармерден, токмок салуу, көк бөрү, бүркүт салуу, алыш, аламан байге* ж.б.

5. Диний түшүнүктөрдүн аттарын билдирүүчү историзмдер: *кожо, аят, дуба, карытуу, келме, ыйман, мударис, сүннөт, дарс, битир, медресе, кыямат* ж.б.

2.3. Кыргыз тилиндеги неологизмдердин лексика-семантикалык топтору жана алардын негизги өзгөчөлүгү. Белгилениши жана жасалган ыгы боюнча неологизмдер шарттуу түрдө 4 түргө бөлүнөт: лексикалык, семантикалык, стилистикалык жана жеке-стилистикалык. Мисалы, морфологиялык жол менен жасалган неологизмдерге *ишкердик, демөөр, демөөрчү, менчик, менчиктештирүү, дарыкана, эмкана, жарнама* ж.б. сөздөрдү киргизүүгө болот. Синтаксистик жол менен жасалган неологизмдерге *дыйкан чарба, кичи ишкана, орто ишкана, биргелешкен чарба, аралаш менчик, келишим баа, айыл өкмөтү, аксакалдар соту* ж.б. сөздөрдү кошууга болот.

2.4. Кыргыз жана англис тилдериндеги неологизмдердин лексикографиялык жактан белгилениши жана алардын классификациясы.

Азыркы лексикографиядагы талаш маселелердин бири жаңы сөздөрдү классификациялоо болуп саналат. Аталган маселе ушул кезге чейин толук чечилбей келет. Буга байланыштуу неологизмдин вокабулярында төмөнкү топторго бөлсө болот: 1) неологизмдердин өзү (форма жаңылыгы мазмунунун жаңылчылдыгына шайкеш келет): *audio typing, bio-computer, thought-processor*. 2) трансатоолор (трансноминация), сөздүн формасынын жаңылыгы менен мурдакы башка формасынын мааниси менен шайкеш келет: *sudser - мыльная опера, bigC (мед.) рак, Af, houtie негр*. 3) семантикалык инновация же кайрадан жаңы маанисин жаңыртуу (жаңы маани тилде мурда колдонгон форма менен берилет): *bread; drag; acid; gas*. Англис тилиндеги жаңы сөздөрдү анализ кылып көргөнүбүздө акыркы он жыл аралыгында тилде биринчи топтогу бирдикти басымдуулук кылганын көрөбүз. Бул коомдун илимий-техникалык прогресске байланыштуу жаңы реалийлерге атоолорду берүү зарылдыгына байланыштуу экендигин тастыктап турат. Англис тилинде кийинки кездерде жаңы мааниде эң көп колдонулуучу сөздөр төмөнкүлөр: *charisma* күчтүү, жеке тартылуу күчү, магнетизм; *bummer* көңүл калуу, жагымсыз; *go-go* динамикалык, заманбап; *funky* жагымдуу, эң сонун; *banana*, өзгөчө фразада *togobananas* баш айлануу; *flaky* эксборбордошкон. Акыркы үч бирдик америкалык вариантта коммуникант бирдей социалдык жана жаш курактык жактан формалдуу эмес мамиледе болгондугун байланыштырып көрсөтөт. Англис тилинин эки вариантында тең

heavy деген сын атооч өзүнүн «олуттуу» деген маанисинде кенири колдонулат (өзгөчө *It is a heavy question (problem)* фразасында).

Неологизмдин жаралуу ыгына карата төмөнкүдөй топко бөлсө болот:

1) фонологиялык, 2) өздөштүрүлгөн, 3) семантикалык, 4) синтаксистик, тилде мурда колдонгон белгилердин комбинациясы (сөз жасоо, сөз айкаш).

Биз бешинчи топту морфологиялык (сөз жасоо) жана фразеологиялык (сөз айкаш) деп бөлүштүргөндү ылайыктуу деп таптык.

Дегеле нагыз неологизмдерге фонетикалык дистрибуциясы менен айырмаланган, англис тилине мүнөздүү эмес жана мотивациясы жок өздөштүрүлгөн сөздөрдү киргизсе болот.

2.5. Кыргыз жана англис тилдериндеги жаңы сөздөрдү лексикографиялык жактан белгилөө жана аларды жаңы сөздөр сөздүгүндө жазуу принциптери.

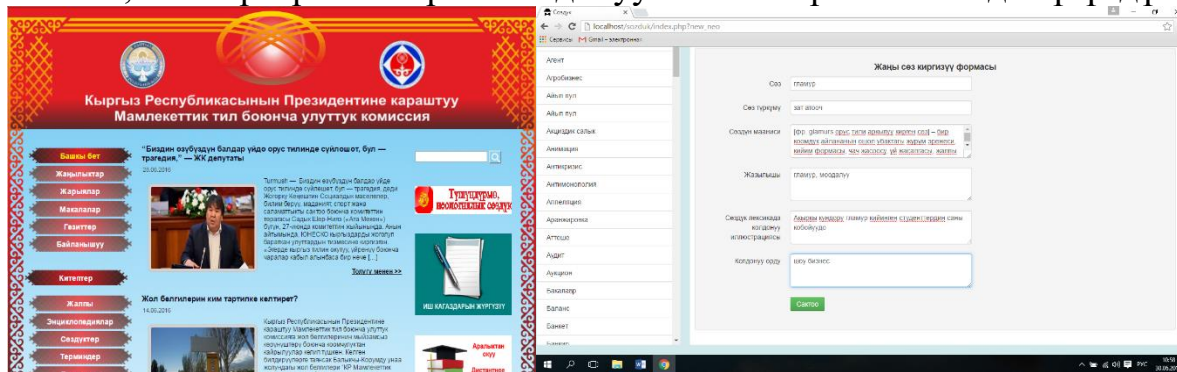
Неологизм сөздүгү деп белгилүү бир убакыттын ичинде пайда болгон же бир жолу колдонгон (окказионализмдер) сөздөрдү, сөздүн маанилерин жана сөз айкаштарды системалаштырган сөздүктөрдү айтабыз. Өнүккөн өлкөлөрдө бир жылдын ичинде гезит, журналдарда жазылып калган неологизмдердин саны он миңди түзөт. Кыргыз тилинде да бул сан жетишээрлик деңгээлде экени көрүнөт. Англис тилинин сөздүгүнө неологизмдерди жазуу төмөнкү критерий аркылуу иш жүзүнө ашат:

Сөз; Сөз түркүм; Аныктама; Колдонуу ыгы; Сөз колдонгон иштин түрү.

Неологизмдерди жазуунун негизги принциби жаңы сөздү тилде колдонууну ачып берүү болуп саналат.

2.6. Кыргыз публицистикасындагы неологизмдердин электрондук түшүндүрмө, неологиялык сөздүгүнүн негизин түзүү. “Электрондук түшүндүрмө, неологиялык сөздүк” маалыматтык-издөө системасы”

My SQL, Java SP, PHP программаларын колдонуу менен кыргыз тилинде түзүлдү.

Программа Кыргыз Республикасынын мамлекеттик патент кызматынын №408 күбөлүгүн алды.

Бул сөздүк эки бөлүмдөн турат :

1. **түшүндүрмө, неологиялык (жаңы сөз) сөздүк**, ал төмөндөгүдөй жөнөкөй принцип менен жазылды: сөз; ал кирген сөз түркүм; сөздүн мааниси; калыптануу ыгынын жазылышы; сөздүк лексикада колдонуу иллюстрациясы; колдонуу орду (гезитте, сүйлөп жатканда ж.б.).
2. **кыргызча кыскартылган сөздөрдүн сөздүгү**, ал төмөндөгүдөй жазылды: кыскартылган сөз; ал сөздүн толук аталышы.

Түзүлгөн электрондук база 500гө жакын неологизмдерден жана кыскартылган сөздөрдөн турат. Эки бөлүмдө тең жаңы неологизмдерди жана жаңы кыскартылган сөздөрдү киргизип, базаны толуктап туруу мүмкүнчүлүгү бар.

2.7. Кыргыз жана англис тилдериндеги жаңы лексиканы лексикологиянын функционалдуу аспектисинде изилдөө. Жаңы лексиканы функционалдуу аспектиде изилдөөдө жана жаңы сөздөрдү жазууда лингво-прагматикалык теоретикалык принципке кайрылуу талап кылынат. Прагмалингвистиканын бирден бир көйгөйү семантика менен прагматиканы айырмалоо болуп саналат. Сөздүн лексикалык маанисинде: интенционал (маанинин ядросу), импликационал (денотат менен байланышкан бардык стереотиптик ассоциациялар) жана эмоционал (ар кайсы убакта ар кандай лингвисттер «feeling, tone, emotive valeur» деп аталган мазмунунун субъективдүү-баалоо компоненти) коштолот. Бул маанилердин компоненттери жогоруда берилген үч компоненттин ар бирөөсүнө туура келиши мүмкүн. Эгерде алар интенционал менен туура келсе, сөздүн денотативдүүлүгү ал чөйрөдө адекваттуу колдонгонго шарт түзөт, ар кандай сүйлөшүү абалына чек коет. Мисалы, bio-computer, multy-user, co-processor сөздөрүнүн денотативдик өзгөчөлүгү компьютер колдонууга байланыштуу, колдонуу абалынын чөйрөсү чектелип калганын көрөбүз.

Мындай прагматикалык компоненттер сүйлөшүү абалынын ар кандай абалын, өзгөчөлүгүн, сүйлөөчүнүн ниетин чектейт.

Ушуга байланыштуу жаңы лексикада 3 чоң бөлүкчөнү белгилесе болот: Интенционалдык прагматикалык компоненттери бар сөздөр; Эмоционалдык прагматикалык компоненти бар сөздөр; Импликационалдык компоненти бар сөздөр. Биринчи топко интенционалдык прагматикалык компоненттери бар сөздөрдү камтыган бирдиктер кирди, башкача айтканда, гетеросемдиктерди киргиздик. Экинчи топтогу жаңы лексикага эмоционалдуулугу күчтүү компоненти бар сөздөр кирет. Бул топтогу сөздөрдүн маанисинде өзүнүн жаратылышы боюнча предикаттүү, моносемдүү, бир белгиси бар жана биринчи топтогудай так референттүү тиешелүүлүгү жок экендигин көрөбүз.

Үчүнчү группага импликационал маанисинде локализацияланган прагматикалык компоненти бар сөздөр кирет. Прагматикалык компоненттердин сөз маанисинин семантикалык структурасы бар экендигин айтсак болот. Бирок, сөздүн прагматикасынын сөз-маанисинин структурасын өзүнүн жалгыз аспектиси менен тең салмактуулугун далилдөө туура эмес деп ойлойбуз.

Иштин 3-бабы “Кыргыз жана англис тилдериндеги публицистикалык неологизмдердин колдонулуш өзгөчөлүгү” деп аталып, мында неологизмдердин публицистикада, анын ичинен гезит беттеринде колдонулушу, кыргыз жана англис тилдериндеги неологизмдердин прагматикалык өзгөчөлүктөрү аныкталып, жаңы эвфемикалык лексиканын прагматикасы жана семантикасы изилденди жана ошондой эле лексикалык бирдиктин семантикасы менен прагматикасынын өз ара байланыш концепциясын негиздөөгө арналды.

3.1. Публицистикалык текст изилдөөнүн негизги объектиси. Кыргыз жана англис тилдеринде гезиттик тексттердеги лексикалык жаңы сөздөрүн жасалып,

пайда болуусунун негизин аныктоо – изилдөө иштин өзөгүн түзөт.

Публицистикалык стилдеги тексттер төмөнкүдөй түрлөргө бөлүнөт:

1. Көркөм публицистикалык жанрлар;
2. Мезгилдик маалыматты туюндурган жанрлар;
3. Жалпыга маалымдоо каражаттарынын түрүнө, өзгөчөлүгүнө карата публицистикалык стилдеги тексттер гезиттик публицистика жана журналдык публицистика болуп бөлүнөт;
4. Маалыматтык, аналитикалык жана көркөм публицистика;
5. Расмий публицистикалык тексттер жана расмий эмес тексттер.

Баалоочулук принцип жеке, индивидуалдуу эмес, социалдык мүнөздө болорун белгилеп кетүү зарыл. Анткени гезиттеги сөз жеке авторго тиешелүү эмес, ошондой эле уюштургуч катары кимдин пикирин, кимдин саясатын билдиргиси келсе, редакцияга, жалпы группага, мекемеге, союзга, партияга, класска коллективдүү пропагандистке, агитаторго тиешелүү болот. Гезиттик текстин күчү жана салмактуулугу дал ушунда жатат.

3.2. Тектеш эмес тилдердеги жаңы эвфемикалык лексиканын прагматикасы жана семантикасы. Лексикалык бирдиктин семантикасы менен прагматикасынын өз ара байланыш концепциясын негиздөөгө материал болуп эвфемизм саналары белгилүү. Эвфемизмди колдонгондо пикир алышкан адамдардын жашы, жыныстык айырмачылыктары, тааныштык даражасы менен тыгыз байланыштуу. Айрым учурларда адамдардын жогорудагыдай өзгөчөлүктөрүнө карата орой деген сөздөр түз маанисинде айтылса, көпчүлүк учурларда алар жумшартылып айтылат. Мисалы, «бойфренд» деген сөз мурда кыргыз тилинде колдонулчу эмес, кийинки учурда аталган сөз аял – эркектин ортосундагы эң эле жакын мамилени билдирген түшүнүк катары колдонула баштады. Мисал катары төмөнкү эфемизмдер каралды.

- Рассалык дискриминацияны жымсалдоо үчүн black сөздүнүн ордуна coloured же non-white сөзү колдонула баштады.
- Кийинки кездерде мүлктүк дискриминациянын жумшартуу үчүн disadvantaged сөзү пайда болду. Бул сөз көбүнчө жакыр жашаган адамдар үчүн колдонулуп жүрөт.
- Бой-келбетин же акылдын кемчилигин жашырган cripple эвфемизми handicapped менен алмаштырылылды, мында жаңы эвфемизмдерди жаратуунун негизинде сылык-сыпаа принциби жатканы көрүнөт.
- Геосаясат чөйрөсүндө жана азыркы учурдагы агрессиялуу согуш аракетине төмөнкү эвфемизмдер колдонулуп жатат: trouble (thetroubles).
- Америкалык вариантта үйү-жайы жок адамдарды атоодо дагы бир - streetperson эвфемизми жолугат.

Мында эвфемизмдердин прагматикалык мүнөзү – тилдик системанын өзүнө берилген тиешелүү лексикалык катмарын көрсөтөт. Эвфемизмдерди колдонуу менен чет элдик прессалар анча популярдуу болбогон саясатты акташ үчүн тилдик иллюзияны көрсөткөнгө шарт түзөт.

3.3. Тектеш эмес тилдердеги лексикалык бирдиктер үчүн прагматика жана семантика. Тилдин табияты көрсөткөндөй, прагматика менен семантиканын

ортосунда татаал, өзгөчө диффузия, диалектикалык байланыш бар. Семантиканын алкагынан карай турган болсок, эвфемизмди жаратуунун негизинде түшүнүккө караганда заттын, окуянын аталышы көтөрүңкү абалды көрсөтөт. Сүйлөп жатканда оң эффектти күчөтөт, башкача айтканда, атоо менен түшүнүктүн ортосундагы маанилер бири бирине туура келбейт, жыйынтыгында атоо түшүнүккө караганда жогору туруп калат. Сөздүн биринчи маанисиндеги оң же нейтралдуу семантикасы, анын импликационалы, эвфемизмди колдонууда тиешелүү оң прагматикалык эффект бере алат.

Демек, эвфемизмдер тилде төмөнкүдөй прагматикалык себептердин натыйжасында пайда болот:

- 1) сылыктык принцибинен (дене түзүлүшүн жана акылдын ар кандай жетишпегендигин жымсалдоодо жаралган эвфемизмдер);
- 2) сөзгө тыюу салуу принцибинен (табу) (оору жана өлүмгө байланыштуу түз айтылган сөздөрдүн ордуна эвфемикалык каражаттарды жасалууну колдонуу);
- 3) жалпы окурманга таасир тийгизүү максатында регулятивдик принцип (саясый чөйрөдөгү эвфемизмдерди жаратуу);
- 4) өзүнүн ишмердүүлүгүн жашырыш үчүн прагматикалык байланыш орнотуу принциби (ар кандай легалдуу эмес топтордун ичиндеги социолекттерде эвфемизмдерди жаратуу);

Лексикалык бирдиктердин прагматика менен семантиканын ортосунда татаал диалектикалык байланыш, ошондой эле, өзгөчө диффузия бар экени көрүнөт.

3.4. Тектеш эмес тилдердеги айтымдын коммуникативдик функциясы.

Диссертациялык изилдөө көрсөткөндөй экинчи - предикативдик конструкциянын структурасында прагматикалык ЛСВ көбүнчө объекттүү - предикаттык катышта болот. О.Есперсен объекттүү - предикаттык конструкция үчүн *nexusobject* терминин сунуш кылган: «входящий как составная часть в широкое понятие отношения «носительпризнака- признак», независимо от способов его выражения в высказывании». Мисалы: *He (Theophile Gautier) thought the cathedral (of Valencia) a big yawn after the marvels of Burgos and Seville and, like Swinburne, he was sickened by the ornamentation of the other churches. Же: I found the theatre a groove and a gas.*

Мындай сүйлөмдөрдө эки предикативдик борбор болот. Ушул конструкциянын составындагы формалдуу-синтаксистик функциянын жана коммуникативдик байланыштын ортосундагы карама-каршылык бар экенин прагматикалык ЛСВ аракетинин анализи тастыктады. Тилдик жана ой жүгүртүү категория деңгээлинде тексттин жаңылыгы анын кандай окулгандыгына жараша болот. Демек ишмердүүлүк категория деңгээлинде алганда тексттин баалуулугуна тиешелүү болот. Жаңы маалыматты алып жүрбөгөн текст баалуу боло албайт, ошондой эле жаңылыгы бар тексттин баары эле баалуу боло бербейт.

3.5. Тектеш эмес тилдердеги прагматикалык контекст түшүнүгү. Тексттеги сөздүн маанисинин прагматикалык компоненттерин чечмелөө үчүн прагматикалык контекст зарыл. Акыркы он жылда коюлган коммуникативдик -

прагматикалык изилдөөлөрдүн парадигмаларына байланыштуу контекст түшүнүгү өзгөчө мааниге ээ болду.

Прагматикалык контекст түшүнүгүн тил илимине киргизүүнү зарыл деп эсептейбиз. Жаңы сөздүн прагматикасы менен тексттин өз ара байланышы боюнча эки аспектиде жооп беребиз:

- 1) адресант аспектисинде (прагматикалык маркерленгенине жана сүйлөмдү (айтымды) туура түзүлгөнүнө карата сөздү туура тандоо);
- 2) адресат жактан сөздөрдүн прагматикалык маанисин чечмелөө аспектисинде (укканды түшүнүү, окуганды баяндап берүү).

Публицистикалык текстте салыштырылып жаткан эки тилде тең неологизмдердин 3 группасы бар экени аныкталды: таза неологизмдер; неологизм-трансформанттар; семантикалык инновациялар.

Биздин эсептөөбүз боюнча проценттик жактан алганда англис тили-56%, кыргыз тили -64% көрсөткүчтү берет. Кыргыз жана англис тилдериндеги гезиттик тексттерде өздөштүрүлгөн неологизмдер көптөгөн мисалдардан байкалат. Ошондой эле эки тилде тең гезиттик тексттин материалында эки модель менен жасалган татаал сөздөр кезигет. Биринчи моделде сөздүн бир бөлүгү тилди алып жүргөндөргө белгилүү жана көп колдонгон модель болуп саналат, ал эми экинчи модель жакында эле пайда болгон, жаңы түшүнүктү билдирген жаңы сөздөр: *жасалма интеллект, өлчөмчүл моделдер, LEXIC базасы, кайырма слеш, файлды архивдөө, бизнес картасы, диск түзмөгү, диск бөлүгү, доллар белгиси, инфракызыл, фишинг чыпкасы, VEB канал, VEB барагы, VEB сайт, VEB куралдар кутусу, интернет дүкөнү ж.б.*

3.6. Трансаталыштагы неологизмдердин кыргыз жана англис тилдериндеги прагматикалык өзгөчөлүктөрү. Кыргыз жана англис тилдеринде неологизмдердин трансаталыштагы тибин жасоо үчүн активдүү сөз кошуу моделин колдонуу мүнөздүү. Бирок аларда окшоштукка караганда айырмачылыктар көп. Мисалы: *And a group of women psychologists thanked the board for using the word "chairperson" rather than "chairman but argued that too much sexual discrimination still exists with in the Association.* Англис тилинде **chairperson** сөзү академиялык чөйрөдөгү чогулушту, конференцияны же иш боюнча отурумдарда алып барган адамды айтат. Азыркы илим жана техниканын дүркүрөп өнүгүүсүнө байланыштуу жана кыргыз тилине англис тилиндеги алдыңкы технологиянын терминдеринин кириши менен, жаңы трансомиантты билдирген кыргыз гезит тексттериндеги жаңы сөздөр толугу менен өздөштүрүлгөн неологизмдер болуп саналат. Кыргыз жана англис тилдериндеги гезиттик тексттеги семантикалык инновацияларды VEB жаңы жасалып пайда болгон сөздөрдүн прагматикасы анализге алынды. Жаңы маанилерге ээ болгон сөздөр мурдагы маанилерин да кошо сактоо менен өзүнүн семантикалык көлөмүн кеңейтет. Жаңы пайда болгон маани менен бирге мурдагы маанилердин катар жашашы сөздүн маанилеринин туруктуулугу өз кезегинде туюнткан түшүнүгүнүн туруктуулугу менен шартталат. Кыргыз тилинде да, англис тилинде да неологизмдер семантикалык жол менен жасалат. Тарыхый жана коомдук шартка байланыштуу мурда колдонулуп келген

сөздөрдүн маанилеринде өзгөрүүлөр болот. Сөз маанилеринин өзгөрүшүнүн негизги өзгөчөлүгү болуп сөздүн көп маанилүү жөндөмдүүлүккө өтүү касиети эсептелет. Сөздүн маанисинин семантикалык структурасында прагматикалык компоненттер бар экенин айтсак болот. Бирок сөздүн прагматикасы сөз-маанинин структурасынын бир гана аспектисине тиешелүү деп айтуу жаңылыштык болуп саналат. Бул сөз аспектилердин баарына тиешелүү.

3.7. Неологизмдер — семантикалык инновациялар жана алардын кыргыз жана англис гезит тексттеринде прагматикалык колдонулушу

Семантикалык инновация б.а. мурда бар болгон сөздөрдүн жаңы мааниге ээ болушунда башкача түшүнүү аркылуу сөз маанисинин өзгөрүүсүнүн төмөнкүдөй варианттары болушу мүмкүн: 1) эски сөздөр маанисин толук өзгөртүп, мурунку маанисин жоготот; 2) сөздүн семантикалык түзүмүндө жаңы лексикалык-семантикалык вариант пайда болуп, бардык салттуу маанилери да сакталат. Акыркы он жылдыктарда гезиттин тилинде сөздүк бирдиктердин экинчи түрү басымдуулук кылат.

Англисче да, кыргызча да гезит тексттеринде жаңыдан жасалган сөздөр көбүнесе жөнөкөй зат атооч түрүндө болот: *банк, копейка, house, dog*. Айрым учурларда семантикалык башкача түшүнүү татаал сөз же сөз айкашы деңгээлинде орун алат: «*XX кылымдын чумасы*»; *blue-ribbon*.

Тааныш фонетикалык дистрибуция менен морфологиялык бөлүнүш тил алып жүрүүчүлөргө белгилүү эле сөздөрдүн жаңы өзгөчөлүгүн түшүнүүгө жардам берет. Эки тил үчүн тең гезит тексттеринде стилистикалык жактан нейтралдуу семантикалык инновацияларды колдонуу мүнөздүү. Маселен, англис гезит текстинде башкача түшүнүүнүн натыйжасында пайда болгон төмөнкүдөй жаңы сөздөрдү учуратса болот: *a house, spend, welfare, domino, dog*. Аларга нейтралдуу баа берүүчүлүк мүнөздүү.

Ошентип, семантикалык инновацияларды кыргыз жана англис тилдериндеги гезит тексттеринде колдонуунун прагматикасында окшоштуктар менен катар айырмачылыктар да көрүнүп турат. Англис жана кыргыз гезит тексттеринде иронияны билдирген эмоциялык боекчосу бар семантикалык инновацияларды да учуратса болот. Негизинен, талдоого алынып, башкача түшүнүүгө негизделген бардык англисче жана кыргызча жаңы лексикалык бирдиктер оң боекчого ээ. Бирок кыргыз гезит тексттеринде терс боекчосу бар семантикалык инновациялар да кезигет. Жаңы сөздөрдүн бул түрүн прагматикалык максатта колдонуунун өзгөчөлүгү катары англис авторлорунун адресант менен адресаттын ортосундагы аралыкты сактоого, ал эми кыргыз авторлорунун, тескерисинче, өз окурмандарына жакындагысы келип, ишенимдүү, расмий эмес маанайда баарлашууга умтулганын белгилесе болот.

КОРУТУНДУ

Илимий-техникалык революция, жалпы коммуникация каражаттары, коомдогу жашоонун ыкчам өнүгүшү көп сандагы жаңы сөздөрдүн жана маанилердин пайда болушуна, башкача айтканда, «неологиялык жарылууга» алып келет. Азыркы англис тилинин сөздүк бирдиктеринин баюусу жана

өзгөрүүсү, ошондой эле жаңы сөздөр менен интенсивдүү толукталышы жаңы лексиканы лингвистикалык жактан карап чыгууга объективдүү өбөлгө түзөт.

Жаңы сөздөр, эгерде, түшүнүктүү жана өзүнүн тыбыштык курамы боюнча кыргыз жана англис тилдериндеги фонетикалык системага мүнөздүү болсо, аз сандагы адамдар колдонушу мүмкүн, бирок кийин социалдык, кесиптик коллективдерде колдонуу баштайт. Тилдин лексикалык составына кириши менен неологизмдер өнүгүп, жаңы маанини чогулта башташат. Алар жалпы колдонулуп жана убакыттын өтүшү менен тилдин негизги сөздүк фондусуна кириши мүмкүн, бирок кээ бир учурда тилде тамырланбай эле колдонуудан чыгып калышы мүмкүн.

Сөз жасоодогу мындай көрүнүш кыргыз тилиндеги сөздүктөрдүн жазылышындагы негизги жол болуп эсептелет. Көптөгөн жаңы сөздөр ушундай сөз жасоо процесси аркылуу пайда болот.

Салыштырылып жаткан эки тилде тең неологизмдерди жасоодо төмөнкүдөй өнүмдүү ыкмалар бар: аффиксация (суффиксация жана префиксация болуп бөлүнөт), сөз кошуу, конверсия, кыскартуу ж.б.

Англис тилинин лексикасынын өнүгүшү жеке эле жаңы сөздүн жана сөз айкашынын пайда болушу аркылуу эмес, ошондой эле жаңы лексика-семантикалык вариант аркылуу өнүгөт. Мисалы, *air, bottom, box* сыяктуу жалпы колдонгон лексикалар өзүлөрүнүн маанисин метафоралык ташуу аркылуу өзгөрөт, ушундай жагдай кыргыз тилинде да кезигет.

Кыргыз тилинде жаңы сөздөр көбүнчө ички жана тышкы булактын эсебинен кабыл алынса, англис тилинде көбүнчө ички булактын эсебинен пайда болгонун көрөбүз.

Гезиттик тексттеги жаңы лексиканы анализге алганда кыргыз жана англис тилдеринде тең неологизмдердин 3 группасы бар экенин байкадык: накта неологизмдер; неологизм - трансформанттар; семантикалык инновациялар.

Неологизмдердин көптөгөн мисалдары аркылуу салыштырылып жаткан тилдерде ар кандай өздөштүрүү аркылуу сөздүк составдын активдүү байышын байкаса болот. Анын ичинде кыргыз тилинде чет тилден кирген сөздөр көбүрөөк колдонулат. Англис тилинен кирген өздөштүрүлгөн сөздөр арбын. Трансноминанттык жаңы жасалып пайда болгон – өздөштүрүлгөн сөздөрдүн эсебинен кыргыз тилинин сөздүк составы көбөйүп жатат. Англис тилинде трансноминантты жасоодо көбүнчө англис тилиндеги сөз жасоо модели колдонулат.

Кыргыз жана англис тилдериндеги гезиттик тексттерде жаңы сөздөр жасалып, пайда болгон семантикалык инновация неологизмдери да чоң мааниге ээ. Маанилик кайра өзгөртүүгө мүнөздөлгөн жаңы лексиканын пайда болушу - кесиптик терминдердин, сүйлөшүү лексикасынын жалпы адабий тилдеги лексикалык бирдиктин байышына шарт түзөт.

Сөздүк составды изилдөөдө прагматикалык аспект адресаттын айтайын деген ниетине жана адресат менен сүйлөшүү абалына түздөн-түз көз каранды болуп калат. Ошондуктан жаңы сөздүн жаралышында сүйлөшүү шартына карата кепте айтылып жаткан моделди эске алуу зарыл.

Жаңы “Электрондук түшүндүрмө, неологиялык сөздүктү маалымат издөө системасы катары кыргыз тилинде түзүү мезгил талабы болуп саналат. Мындай “Сөздүк” сөзсүз түрдө кыргыз тилинде заманбап техникаларды колдонуп тилдин илимий тилге айланышына шарт түзөт. Неология боюнча Электрондук түшүндүрмө сөздүк биринчи жолу түзүлдү.

Диссертациянын темасы боюнча жарык көргөн илимий эмгектер:

1. **Базарбаева, Г.Д.** Кыргыз жана англис тилдериндеги жаңы сөздөрдү салыштырып изилдөөнүн актуалдуу маселелери [Текст] /Базарбаева, Г.Д. //Вестник КГУСТА. – Бишкек, 2012. - №1. – С.157-160. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=26745550>
2. **Базарбаева, Г.Д.** Публицистикалык тексттеги неологизмдер [Текст] /Базарбаева, Г.Д. //Наука и новые технологии. – Бишкек, 2013. - №8. – С.71-74. URL: <http://elibrary.ru/item.asp?id=26145139>
3. **Базарбаева, Г.Д.** Азыркы лингвистикада неологизмдин маани-маңызы [Текст] /Базарбаева, Г.Д. //Известия вузов. – Бишкек, 2014. - №12. – С.108-111.. URL: <http://elibrary.ru/item.asp?id=25934442>
4. **Базарбаева, Г.Д.** Жаңы сөздөр сөздүгүндө неологизмдерди жазуу принциптери [Текст] /Базарбаева, Г.Д. //Вестник КГУСТА – Бишкек, 2015. - №4(50). – С.252-255. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=26723140>
5. **Базарбаева, Г.Д.** Особенности исследований классификации неологизмов в разносистемных языках [Текст] /Базарбаева, Г.Д. //Достижения вузовской науки – Новосибирск, 2016. – С.160-164. URL: <http://elibrary.ru/item.asp?id=25775777>
6. **Базарбаева, Г.Д.** Роль декодированного контекстуального сигнала в прагматике новых слов [Текст] /Базарбаева, Г.Д. //Наука и образование в жизни современного общества – Тамбов, 2016. Часть 1. – С.35-40. URL: <http://elibrary.ru/item.asp?id=25962238>
7. **Базарбаева, Г.Д.** Кыргыз жана англис тилдериндеги неологизмдердин прагматикалык өзгөчөлүктөрү [Текст] /Базарбаева, Г.Д. //Международный научно-практический журнал Вестник Кыргызстана. – Бишкек, 2016. - №1. – С.26-30. URL: <http://elibrary.ru/item.asp?id=26485596>
8. **Базарбаева, Г.Д.** Неологизмдерди жаратуудагы тилдик каражаттар [Текст] /Базарбаева, Г.Д. //Вестник КГУСТА – Бишкек, 2016.- №3(53). – С. 107-110. URL:<https://elibrary.ru/item.asp?id=29458402>
9. **Базарбаева, Г.Д., А.с. № 408.** Информационно-поисковая система «Электрондук түшүндүрмө, неологиялык сөздүк» [Текст] /Базарбаева, Г.Д., Жапаров М.Т. //Кыргыз республикасынын өкмөтүнө караштуу Интеллектуалдык менчик жана инновациялар мамлекеттик кызматынын Расмий бюллетени «Интеллектуалдык менчик» – Бишкек, 2016. - Өтүнмөнүн каттоо номери:№20160014.6. Өтүнмөнүн берилген датасы 20.05.2016 Жарыяланган күнү 30.06.2016. № 6(206). – С. 97-100.

Базарбаева Гулбарчын Долонбаевнанын “Кыргыз жана англис тилдериндеги неологизмдер” (публицистикалык материалдардын негизинде) деген темада 10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык ишинин

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: жаңы сөздөр, неологизмдер, окказионалдуу, неологиялык сөздүк, метафора, метонимия, эфеменизм, семантика, прагматика.

Изилдөөнүн объектиси болуп кыргыз жана англис тилдерине кирген жаңы сөздөр болуп саналат.

Изилдөөнүн предмети. Кыргыз жана англис тилдериндеги үчүнчү илимий-техникалык (өндүрүштүк) революциянын таасиринен пайда болгон публицистикадагы неологизмдер.

Изилдөөнүн максаты - “неологиялык жарылууга” алып келген үчүнчү илимий-техникалык (өндүрүштүк) революциянын таасиринен пайда болгон публицистикадагы неологизмдердин илимий табиятына мүнөздөмө берүү менен кыргыз жана англис тилдериндеги публицистикалык неологизмдерди салыштыруу менен аларды лингвистикалык жактан изилдөө.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы: Диссертациялык иште:

- үчүнчү илимий-техникалык (өндүрүштүк) революциянын таасиринен кыргыз жана англис тилдеринде пайда болгон неологизмдерге биринчи жолу лингвистикалык иликтөө жүргүзүлдү;
- кыргыз жана англис тилдерине «неологизм» түшүнүгүнө бирдей аныктама иштелип чыкты жана эки тилдеги жаңы сөздөрдү неологизм катары каралышына критерийлер көрсөтүлдү;
- неологизм, окказионализм, автордук колдонууда лексикалык бирдиктерге чек коюу критерийлери такталды;
- кыргыз тилине англис тилинен кирген публицистикалык неологизмдерге лингвистикалык жактан изилдөө жүргүзүлүп, алар англис тилиндеги неологизмдер менен лексика-семантикалык, тематикалык жактан салыштырылып классификацияланды;
- неологизмдерди жасоодо абдан көп колдонгон (өнүмдүү) ыкмасы аныкталды, публицистикалык текстте жаңы сөздөрдү колдонууда прагматингвистика позициясында ар башка функционалдык стилде тектеш эмес тилдердин мисалында окшоштугу жана айырмачылыгы анализге алынды;
- алгачкы жолу неологизмдердин жана кыскартылган жаңы сөздөрдүн электрондук базасы түзүлүп, неологизмдер жана кыскартылган сөздөр боюнча “Электрондук түшүндүрмө, неологиялык сөздүк” маалыматтык-издөө системасы иштелип чыкты. Ал программа Кыргыз Мамлекеттинин президентине караштуу мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссиясынын алдында атайын түзүлгөн эксперттик комиссиянын чечиминин негизинде mamtil.kg сайтына коюлуп, ишке киргизилди.

РЕЗЮМЕ

диссертации Базарбаевой Гулбарчын Долонбаевны на тему
«Неологизмы в кыргызском и английском языках» на соискание ученой
степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.20 –
сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное
языкознание

Ключевые слова: новые слова, неологизмы, узуальные, окказиональные слова, неологический словарь, метафора, метонимия, эвфемизм, эпоним.

Объект исследования: Новые слова в публицистике кыргызского и английского языках.

Предмет исследования: Публицистические неологизмы кыргызского и английского языков, которые появились из-за влияния третьей научно-технической (производственной) революции.

Цель исследования: Дать характеристику научным сущностям публицистических неологизмов кыргызского и английского языков, которые появились из-за влияния третьей научно-технической (производственной) революции, а также лингвистическое исследование в сопоставительном плане публицистических неологизмов кыргызского и английского языках.

Новизна теоретических результатов исследования:

- впервые проведено лингвистическое исследование неологизмам, образованным в кыргызском и английском языках, которые появились из-за влияния третьей научно-теоретической (производственной) революции;
- к понятию «неологизм» в кыргызском и английском языках разработано единое определение, в обоих языках показаны критерии рассмотрения новых слов как неологизм, также уточнены критерии разграничения лексических единиц неологизма, окказионализма, авторского использования;
- проведено лингвистическое исследование публицистическим неологизмам в кыргызском языке, которые вошли из английского языка, произведено лексико-семантическая, тематическая классификация на основе сравнения с английским языком;
- при образовании неологизмов определены методы частого (результативного) использования, с прагмалингвистической позиции, при использовании новых слов в публицистическом тексте, проанализированы сходства и различия на примере разноструктурных языков, разных функциональных стилей;
- впервые на основе Корпусной лингвистики составлена электронная база неологизмов и сокращённых новых слов, список новых слов, новых значений, по неологизмам и сокращённым словам разработана электронно-поисковая система «Электронный толковый, неологический словарь». Данная программа получила от Государственной патентной службы Кыргызской Республики свидетельство под №408 и на основе решения экспертной комиссии, составленной при Национальной комиссии по государственному языку при Президенте Кыргызской Республики введена в сайт mamtil.kg.

SUMMARY

of dissertation entitled “Neologisms in Kyrgyz and English languages” (based upon journalistic materials) written by Bazarbaeva Gulbarchyn Dolonbaevna on specialization of 10.02.20 – comparative-historical, comparative-typological linguistics to seek the post-graduate degree of candidate of philological sciences

Key words: new words, neologisms, occasional, dictionary of neologisms, metaphor, metonymy, efemenism, semantics, pragmatics.

Research object are new words that come into the Kyrgyz and English languages.

Subject of research. Research focuses on journalistic neologisms in the Kyrgyz and English languages that emerged as a result of third scientific and technical (industrial) revolution.

Purpose of the research is to study journalistic neologisms from linguistical perspective by comparing journalistic neologisms in the Kyrgyz and English languages through providing insight into scientific phenomenon of journalistic neologisms that emerged as a result of the third scientific-and-technical (industrial) revolution that led to “neological explosion”.

Scientific novelty of research: In the dissertation:

- Neologisms emerged in the Kyrgyz and the English languages as a result of the third scientific-technical (industrial) revolution have been studied linguistically for the first time;
- Single definition has been developed for the concept of “neologism” in the Kyrgyz and English languages and criteria have been developed to consider new words as neologisms in both languages;
- Criteria have been clarified to distinguish lexical units when used in original use, neologism, occasionalism;
- Journalistic neologisms in the Kyrgyz language borrowed from English language have been linguistically studied, they have been classified by having been compared thematically, lexically and semantically with English neologisms;
- A widely used (productive) method of forming neologisms have been determined, when using new words in publicistic text in pragmalinguistic position in various functional styles as in the case of non-cognate languages their similarities and differences have been identified;
- First electronic database of neologisms and abbreviations has been created, data retrieval system “Electronic interpretation, dictionary of neologisms” on neologisms and abbreviations has been developed. This programme is in operation and is available on mantil.kg website upon decision of the experts’ special committee of the State language National Commission under the President of the Kyrgyz Republic.